

Ушкова Ю. В.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ЯМНОЇ СПІЛЬНОСТІ: ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ

Статтю присвячено розгляду різних підходів до вирішення питання соціальної структури ямних племен. Накреслені перспективи для дослідження цієї теми в майбутньому.

Дослідження ямної культури почалося з її відкриття В. О. Городцовим на початку ХХ ст. Спершу питання про її соціальну структуру не привертало уваги дослідників: відбувався процес накопичення та обробки матеріалу. На цьому етапі деякі дослідники лише побіжно торкалися питань майнової диференціації ямних племен. Існували думки як про відсутність [1], так і про наявність [2] майнової диференціації.

Проблема як така постала, починаючи з 70-х років ХХ ст. Цьому сприяв, зокрема, розвиток загальнотеоретичної бази соціальних реконструкцій в археології [3]. Основою цього напрямку є принцип кількості працевитрат, що відображаються у створенні поховальної споруди, особливостях обряду, інвентарі та маркують соціальний статус похованого. Крім того, поштовхом для розробки питань соціальної структури ямної спільноти було, по-перше, збільшення кількості розкопаних пам'яток за рахунок новобудовних експедицій та, по-друге, формулювання думки про належність ямної культури найдавнішим індоіранцям [4].

Реконструкції соціальної структури ямної спільноти здійснювалися дослідниками з різних позицій. На початкових етапах вони базувалися в основному на загальноісторичних міркуваннях. Так, М. Я. Мерперт у своїх роботах, говорячи про напівкочовий або навіть кочовий спосіб життя, реконструює для ямних племен суспільну організацію патріархального типу та наяв-

ність міцних, хоча й тимчасових, союзів, достатньо сильних, щоб здійснювати експансію у густозаселений землеробами Балкано-Дунайський регіон та далекі райони азійських степів. Він припускає наявність у племінних об'єднаннях звичайної для таких суспільств тріади — народні збори, рада старійшин, військові вожді [5].

Виділення знаті та родоплемінної аристократії відмічалося й іншими дослідниками [6] О. Ю. Кузьміна, зокрема, писала про те, що соціальна та ідеологічна диференціація у носіїв ямної спільноти не завжди супроводжувалась майновою, хоча тенденція до цього вже намітилась [7].

Дослідження другого етапу позначились намаганням на основі конкретних підрахунків на базі археологічних матеріалів виділити соціальні групи у ямного населення. Першою такою спробою можна назвати статтю М. О. Ринкова та Н. Д. Довженко [8]. Дослідники врахували як соціальний критерій лише працевитрати на спорудження поховального комплексу: могили, кам'яного закладу та кургану. За цією ознакою ямні поховання, включені у вибірку, дослідники розділили на 3 групи (перша — об'ємом працевитрат до 500 м³, друга — від 500 м³ і до 2000 м³, третя — понад 2000 м³). Отримані групи були співвіднесені з брахманами, кшатріями та вайш'ями. Про неправомірність такого прямого співвіднесення писалося вже неодноразово [9]. Питання викликає також поділ за суто працевит-

тратними критеріями, які не можуть виконувати роль чітких показників соціальних страт. Відмова ж від використання інвентарю для класифікації видається немотивованою, адже інвентар, хоча й зустрічається в ямних похованнях досить рідко, проте тим більше може мати соціальне навантаження.

Іншу спробу інтерпретації соціальної структури ямної спільноти для конкретної локальної групи (Нижнього Подніпров'я) вже із врахуванням кількості та якості інвентарю зробив В. В. Генінг [10]. У результаті проведеного аналізу ним було виділено V соціальних груп, I та II з яких співвідносяться дослідником з рядовими общинниками, III — з головами великих патріархальних родин, IV — зі старійшинами або вождями окремих общин, а V — з вождями племінних об'єднань, яких при цьому дослідник не вважає військовими. Проте обсяг тез у збірнику конференції не дав можливості автору розгорнути аргументацію та ширше показати принципи розподілу поховань за категоріями.

Іншим напрямком соціологічної інтерпретації суспільства носіїв ямної спільноти є виділення окремих видів інвентарю як показника певної соціальної страти. Як соціальнозначущі поховання відзначаються дослідниками, наприклад, поховання із залишками возів (або їх глиняними модельками) [11], антропоморфними стелами, розфарбованими черепами [12], ямками від жердин у поховальній камері [13] тощо.

Найбільш повно розглядаються питання соціальної організації для локальної (Північно-Західне Причорномор'я) групи ямних пам'яток у роботах С. В. Іванової [14]. Для цього дослідниця розглядає різні категорії поховального інвентарю та особливості поховального обряду. Аналізуючи поховання цього регіону, вона виділяє дві групи комплексів з інсигніями влади — це поховання з возами або їх частинами та поховання з цілими провушними сокирами. Дослідниця відзначає, що поховання з возами загалом характеризуються більшою кількістю працевитрат. У цих похованнях знайдено здебільшого срібні прикраси, металеві ножі. Натомість комплекси із сокирами містять, головним чином, прикраси з міді, а знайдені у них ножі-кинджали виготовлено з кременю. Відсутні поховання дітей із сокирами. Серед поховань з возами домінують комплекси I-ї обрядової групи (кістяки в зібганій позі на спині), у той час як для поховань із сокирами більш притаманним є розташування померлого з нахилом уліво або на лівому боці. З цього

С. В. Іванова робить висновок про існування в регіоні потестарної спільноти, можливо, на рівні співплемінності, із двома нерівноправними та різними за етнічною належністю категоріями правителів, що представлені відповідно похованнями з візками та провушними сокирами.

Майже повна відсутність зброї у могилах правителів та знаті, а водночас наявність практики успадкування соціального статусу (дитячі поховання із соціально значущим інвентарем, у тому числі з візками) дає дослідниці привід припускати в даному суспільстві аристократичний шлях політогенезу, невійськовий характер влади у суспільстві. З цією думкою С. В. Іванової важко погодитись. У суспільстві степових скотарів, де кожен чоловік був одночасно й воїном (про що говорить і сама дослідниця), на мою думку, не може утриматися якась влада, що не спирається на військовий прошарок (чи сама ним не є). До того ж уже в історичних індоіранців, якщо вважати населення ямної культури їх прашурами, існував чіткий прошарок військових з явно глибоким корінням. Крім того, як зазначає С. Ж. Пустовалов, сокири, які виділяються С. В. Івановою як символи влади, є символами влади саме військової. Адже сокири даного типу у катакомбній спільноті, яка, на думку багатьох дослідників, тривалий час співіснувала з ямною, використовувалися як зброя [15].

Цікавим є також аспект динаміки у часі соціальної структури ямної спільноти. Так, одні дослідники вважають, що соціальне розшарування зменшується на останньому етапі існування ямного населення. Доказом цього може вважатися динаміка у часі якості та кількості інвентарю у похованнях та розмірів поховальної камери [16]. Інші ж дотримуються думки, що суттєва соціальна стратифікація з'являється лише наприкінці існування спільноти [17]; існує також точка зору, що на пізніх етапах верхівка ямного населення включається до суспільної структури катакомбної спільноти [18].

Як бачимо, погляди на соціальну структуру ямного населення є різними, а іноді й полярними. Хотілося б також зазначити, що всі вищезгадані реконструкції мають неповний, суто локальний характер. Базисом для майбутніх розробок у цій сфері повинен стати підбір репрезентативних вибірок, їх статистична обробка з метою подальшого виділення соціальних центрів, яких нині нараховують три [19], та подальше уточнення соціальної структури, якою б вона не була, у синхронному та діахронному плані.

1. Круглое А. П., Подгаецкий Г. Е. Родовое общество степей Восточной Европы // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 119. — 176 с.

2. Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. І. Михайлівське поселення. — К.: Наук, думка, 1962. — С. 168—172.

3. Binford L. R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential // *Memoirs of the Society of American Archaeology*. — 1971. — № 25. — Р. 6—29; *Массой В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 191 с.
4. *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Ф.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных. — М.: Наука, 1977. — 82 с.
5. *Мерперт Н. Я.* О племенных союзах древнейших скотоводов Восточной Европы // *Проблемы советской археологии*. — М.: Наука, 1978. — С. 18—24; *Мерперт М. Я.* Энеолит Юга СССР и евразийские степи // *Энеолит СССР*. — М.: Наука, — 1982. — С. 321—331.
6. *Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // *Археологія*. — 1972. — Вип. 6. — С. 10; *Данченко В. Н.* Энеолит Украины. — К.: Наук, думка, 1974. — С. 97; *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко П. Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наук, думка, 1986. — С. 20 та ін.
7. *Кузьмина Е. Е.* О некоторых археологических аспектах происхождения индоиранцев // *Переднеазиатский сборник*. — М.: Наука, 1986. — С. 169—228.
8. *Довженко Н. Д., Рышков Н. А.* К проблеме социальной stratификации племен ямной культурно-исторической общности // *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. — К.: Наук, думка, 1988. — С. 27—40.
9. *Пустовалов С. Ж.* Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я // *Наукові записки*. — 2001. — Вип. 18 (ювілейний). — С. 159 та ін.
10. *Генинг В. В.* О социальной структуре ямного населения Нижнего Поднепровья // *Проблемы первобытной археологии Нижнего Поднепровья*. Тез. докл. конф. — 4.1. — Херсон, 1990. — С. 44—46.
11. *Иванова С. В., Цимиданов В. В.* О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической области // *Археологический альманах*. — Донецк: Донецчина, 1993. — Вып. 2. — С. 23—24.
12. *Шапошникова Г. О., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наук, думка, 1986. — С. 35, 20.
13. *Иванова С. В.* Погребения с отверстиями от жердей в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья // *Археология*. — 2001. — № 2. — С. 89.
14. *Иванова С. В.* Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (дослід соціальної інтерпретації поховальних пам'яток). Автореф. дисертації. — К., 2000. — 20 с; *Иванова С. В.* Соціальна структура населення ямної культури Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: Друк, 2001. — 244 с.
15. *Пустовалов С. Ж.* Вказ. праця. — С. 159.
16. *Шепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Древности Степного Крыма. Северное Присивашье. — Симферополь: Крым, 1969. — С. 43.
17. *Давня історія України*. — К.: Наук, думка, 1997. — С. 347.
18. *Пустовалов С. Ж.* Вказ. праця. — С. 162; *Пустовалов С. Ж.* До розв'язання проблеми появи у Північному Надчорномор'ї катакомбної спільноти // *Культурологічні студії*. — К.: «KM Academia», 1996. — Вип. I. — С. 275—278.
19. *Пустовалов С. Ж.* Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я // *Наукові записки*. — 2001. — Вип. 18 (ювілейний). — С. 162.

J. V. Ushkova

SOCIAL STRUCTURE OF THE VIEWS ON T

IBES OF YAMNA CULTURE: PROBLEM

The article is a review of up-to-date reconstructions of a social organization within Yamna (Pit-grave) culture. Some perspectives for the future researches on the subject are underlined.